

Füzuli BAYAT

Filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri,

E-mail: fuzilibayat@gmail.com

KATEQORİYAL ÖZƏLLİKLƏRİ VƏ FUNKSİYASI BAXIMINDAN DİNİ FOLKLOR

Açar sözlər: dini folklor, miflə qissənin qarşılıqlı əlaqəsi, əfsanə, ümumi motivlər, dini-folklor əhvalatları

SUMMARY

CATEGORY FEATURES AND FUNCTIONS RELIGIOUS FOLKLORE

Religious folklore is a new type of folk literature that studies the folklore of stories in the books of monotheistic religions. Religious folklore is as new as other religious disciplines and is the transformation of religious stories in sacred books into legends, tales and sources. Of course, this article examines the relationship between religion and myth, the views of European scholars in this regard, and the origin of mythological analysis in religious stories. It can be argued that Judaism benefited from Mesopotamian mythology, while Christianity benefited mainly from Greek and Roman mythology and philosophy. It should be noted that the writing of the Gospels in Greek also played an important role in shaping the texts at the expense of mythological elements.

The similarity between the Quran and the Bible is due to the fact that mythological texts exist in both books at the same time. These include many topics such as: the creation of Adam and Eve, their lives in Paradise, the construction of the Kabah, Noahs ark and the flood, the relationship between Abraham and his father, Abrahams intention to sacrifice his son in the way of God, the trial of David and two men, the story of Harut and Marut, the children of Israel, Josephs family and brothers, attitude, throwing into the well, chastity and honor, legends about who Zuleykha was, the trial of Job, the life of Elijah, the days of Moses in Egypt and Midian, his struggle with Pharaoh, the life of Jesus and his mother Mary, and so on.

Keywords: religious folklore, myth-religious story relationship, legend, common motives, folklorized religious events

РЕЗЮМЕ

РЕЛИГИОЗНЫЙ ФОЛЬКЛОР ПО КАТЕГОРИИ ОСОБЕННОСТЕЙ И ФУНКЦИЙ

Религиозный фольклор - это новый тип народной литературы, изучающий фольклор сказаний в книгах монотеистических религий. Религиозный фольклор является таким же новым, как и другие религиозные дисциплины, и представляет собой преобразование религиозных историй из священных книг в легенды, сказки и источники. Конечно, в этой статье исследуются отношения между религией и мифом, встречи европейских ученых в этом отношении и проблема мифологического анализа как источника религиозных историй. Можно утверждать, что иудаизм извлек пользу из месопотамской мифологии, в то время как христианство извлекло пользу из греческой и римской мифологии и философии. Следует отметить, что написание Евангелий на греческом языке также сыграло важную роль в формировании текстов за счет мифологических элементов.

Сходство между Кораном и Библией связано с тем, что мифологические тексты существуют в обеих книгах одновременно. К ним относятся сотворение Адама и Евы, их жизни в раю, строительство Каабы, Ноев ковчег и потоп, отношения между Авраамом и его отцом, намерение Авраама принести в жертву своего сына путем Бога, суд над Давидом и двумя мужчинами, историю Харута и Марута, детей Израиля, семьи и братьев Иосифа. отношение, бросание в колодець, целомудрие и честь, легенды о том, кем был Зулейха, испы-

тание Иова, жизнь Илии, дни Моисея в Египте и Мадиаме, его борьба с фараоном, жизнь Иисуса и его матери Марии и так далее.

Ключевые слова: религиозный фольклор, взаимосвязь мифа и кысса, легенда, общие мотивы, фольклорные религиозные события.

1. Giriş: Dini Folklor Anlayışı. Dini folklor din antropologiyası, fenomenologiyası, psixologiyası, etnologiyası, fəlsəfəsi kimi müasir sayıla biləcək ilahiyat elmləri arasında özünəməxsus kateqoriyası, spesifik araşdırma metodu və funksiyası ilə fərqlənir. Ancaq burada incə bir ayrıntıni da nəzərə almaq lazımdır. O da anlayışın din folkloru deyil, dini folklor olması məsələsidir ki, bu aspektdən yanaşdıqda dini folklor din fenomenologiyasından, antropologiyasından, fəlsəfəsindən ayrılır. Sonuncular dinin içində var olanları, dini folklor isə dində folkloru deyil, dini qissələrin folklorlaşmasını öyrənir. İlk başdan demək lazımdır ki, dini folklor adı altında biz səmavi dinlərin kitablarında olan qissələrin folklorlaşmasını nəzərdə tutmuşuq. Mifin də, folklorun da teoinformativ mahiyyətdə və dinin ilahi mesajları ilə vəhdətdə olduğu araşdırmanın təməl prinsipidir. Çox yayılan bu dini mövzulardan biri peyğəmbərlər qissəsidirsə, digəri də dünyanın və ilk insanın yaranması, qövmələrin məhvi, qiyamət və s. haqqında olanlardır ki bunlar da mifoloji və folklorik variantlaşması ilə yenə də teoinformativ mahiyyətdədir.

Dini folklorun öyrənilməsi, əslində dinin batilləşdirilməsi, boş inanca döndürülməsi deyil, inancsızlığın, ateizmin dayanıqsız olduğunu göstərmək üçündür. Bir halda ki, dini motivli, dini məzmunlu əfsanələr, nağıllar, hekayətlər var və icra ortamında söylənir və xalq da bunları sevə-sevə dinləyir, o zaman hansı ateizmdən danışmaq olar. İstər qissələrin, istərsə də digər dini şəxslərin haqqında yaradılan söyləmlər, hekayətlər, əfsanələr İslamın, geniş mənada isə dinin xəlqiləşməsi, xalqa mal olmasıdır. Xalq sevgisini, inancını qissələri, şəxsləri folklorlaşdıraraq yaşatmaqda, din anlayışını, dini bilgisini bu yolla sürdürməkdədir. Unutmamaq lazımdır ki, heç bir din yarandığı kimi, rəsmi və kanonik alqılanması ilə uzun zaman varlığını sürdürə bilməz. Bunu monoteist dinlərdən Yəhudilik, Xristianlıq, İslam və fəlsəfi dinlərdən Buddizmin, Hinduizmin, Konfusçiliyin və digərlərinin minlərcə əfsanə, rəvayət və mənabələri də göstərməkdədir. Din yarandığı bölgədə folklorik özəllik qazanırsa, onun dəyişik xalqlarda, dəyişik coğrafiyalarda, dəyişik dini inanclar içində yayılması ilkin vəziyyətindən çox uzaqlaşmasına səbəb olur. Bu problem ilahiyyatçılarla folklorçuların ayrıldığı nöqtədir. İlahiyyatçılar buna dinin batilləşməsi deyirlərsə, folklorçular və sosioloqlar buna xalq dini deyirlər. Ancaq hər bir din rəsmi olanla qeyri-rəsmi olanın, hətta batil adlandırıla biləcək hekatətlərin məcmusundan ibarətdir. Saf, ilkin vəziyyətindən uzaqlaşmamış, reform edilməmiş, xalqın düşüncə dünyasından keçməmiş din yoxdur. Folklorçuların da vəzifəsi xalqın dini inanclarının məhsulu olan hekayətlərin semantikasını, fəlsəfəsini və nəhayət, funksiyasını öyrənməklə milli psixologiyanı, inanc dünyasının mexanizmasını öyrənməkdir.

Dini etnologiyanın hər hansı bir sahəsinin mifologiya ilə sıx bağlılığı uzun müddətdir ki, elm adamlarının diqqətini çəkmişdir. Dini etnologiyanı və folkloru öyrənmək müştərək şəkildə dinlər tarixi, din fenomenologiyası, din dili, geniş mə-

nada inanclarla və s. ilə bağlantılıdır. Xalq variantında bütün dinlər Tanrı anlayışının yeni bir versiyasını ortaya çıxarmışdır ki, bu da Tanrının insan azadlığına müdaxilə etməməsi, azadlıq düşüncəsini insanın öz ixtiyarına buraxmasıdır. Belə olmasaydı folklor materiallarında peyğəmbərlərlə səmimi söhbət, Tanrı ilə dostanə münasibət kimi mövzular geniş yayılmazdı.

Kəndlərdə, qəsəbələrdə və şəhərlərdə söyləyici tiplərindən biri Azərbaycanda molla, Türkiyədə imam, müəzzin adlandırılan din adamlarıdır. Etnoloqlar, folklorçular uzun müddət din adamlarının ibadət yerlərində, yas məclislərində söylədikləri qissələri, hədisləri, əhvalatları nəzərə almamış, bu söylənənləri folklor hesab etməmişlər. Bu din adamlarının funksiyası sadəcə insanlara dini təbliğ etmək, yas məclislərini idarə etməklə məhdudlaşmır, həm də onların əsas vəzifəsi oxuduqları dini qissələri, dini hadisələri şifahi şəkildə auditoriyaya çatdırmaqdır. Dini hekayələrin qaynağı bu və ya digər şəkildə Qurana, hədislərə, səhabə və **tabiinlərin** xatirələrinə, din alimlərinin əsərlərinə, siyer-i ənbiya adlanan peyğəmbər əhvalatlarına və səmavi kitablara dayanır. Dini əfsanələrin icra ortamı nəzərə alınaraq təhkiyə edilməsi yeni bir folklor növünün – dini folklorun yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu proses ilkin variantında qutsal dini kitablardan şifahi ortama gətirilmiş, yeni funksiya və semantikada, yeni məzmun və formada ikinci yaşamına daxil olmuşdur. İkinci modelləşdirici sistemdə yazılı mətn birbaşa şifahi danışq mühitinə gətirilmiş din adamları ilə bərabər bir də onu şifahi şəkildə din adamı olan söyləyicidən dinləyib yenidən nəql edən ikinci nəsil söyləyici tipini də ortaya çıxarmışdır. Şifahi mühitdə hekayətə çevrilən bu qissələr, folklorun funksiyası baxımından dini qissələrin dini əfsanəyə, nağıla, mənəkəbəyə çevrilməsini tamamlayan əsas ünsürdür. O halda dini folklor adı altında nəzərdə tutulanlar hansılardır?

Dini folklor dedikdə:

1) daha geniş mənada batil və ya boş inanc kimi qiymətləndirilən və rəsmi dini ideologiyanın qəbul etmədiyi dini-inanc fenomenini öyrənir ki, buraya gecə dırnaq kəsməyin uğursuzluq gətirəcəyi, itin ulamasının bədbəxtliyə səbəb olacağı, bayquş görmənin ölümü xəbər verməsi, gecə qaranlıqda yerə isti su tökmənin çarpılmaya səbəb olacağı, qaranlıqda ağac altından keçmənin qadağan edildiyi və s. kimi batil inanclar nəzərdə tutulur. Batil inanclar bir zamanlar əski insanların inandıqları dini həyatın bir parçası, inanclarının təməli, fəaliyyətlərinin əsasını təşkil etmişdir. Hikmət Tanyu bir məqaləsində dini folkloru batil inanc aspektindən qavradığını aşağıdakı kimi izah edir: “Bəzən bir inanc və ya görünüş, davranış haqqında hökm, bir tərəfdən folklorun bir bölümü, bir tərəfdən də dini, mənəvi folklorla bağlı ola bilər. Buna aid bir neçə misal verə bilərik: Təbiətlə, hava ilə (meteoroloji) bağlı folklor, çox zaman dini folklordan kənardadır. Ancaq itin uğursuzluğu və ya ulamasının zəlzələyə və ya bir fəlakətə işarə etdiyi, qovaq ağacının yarpağını başından tökməsi ilə qışın sərt keçəcəyi inancı yanında, dolu yağmasını durdurmaq üçün qovaq ağacından bir vasitə kimi istifadə etmək və ya ruhların qonaqladığı yerlərdən birinin də qovaq ağacı olduğu görüşü, dini folklorun ağacla bağlı inanclarına daxildir. Qısacası yağmur duası ilə bağlı işləmlər dini folklorla əlaqəlidir” (Tanyu, 1976: 123-124).

2) dastanlarda, nağıllarda dinlə bağlı deyim və ifadələr, dini obrazların öyrənilməsi nəzərdə tutulur.

Bizi həm inanc folkloru, həm də dastanlardakı dini obrazlar maraqlandırır və dini folklor adı altında bunlar araşdırılmayacaqdır. Çünki bunlar dini folklor deyil, folklor janrlarındakı dini və ya mifoloji motivlər, mifoloji-dini varlıqlar haqqındadır. Azərbaycan folklorşünaslığında, Dədə Qorqud araşdırmalarında İslam motivləri, Dədə Qorqud Kitabı və İslam dini kimi qeyri-elmi mövzular dini folklorla əlaqəsi olmayan məsələlər olduğundan burada onlara yer verilməyəcəkdir. Dini folklor adı altında qissələrin, ayrı-ayrı dini hadisələrin şifahi mühitə gətirilməsi semantikasını və funksionallığı baxımından onların yeni bir folklor növü meydana gətirməsi nəzərdə tutulmamışdır. O halda dini folklor anlayışı aşağıdakıları ehtiva edir:

1. Dini folklorun mövzusunun böyük bir qismi Quran və Kitab-ı Müqəddəs qaynaqlı olub bunların folklorlaşması prosesini öyrənir.

2. Kitab qaynaqlı qissələrdə olmayan dini mövzular ki, buraya Hz.Əli, İmamlar, Kərbəla və s. aid əfsanə, nağıl, mənəkələri daxil etmək olar.

Azərbaycanda hər iki dini folklor mətnlərinin geniş yayıldığını və klassik folklor janrlarının unudulduğu bir zamanda bu mətnlərin hələ də icra ortamında söyləndiyini görürük. Bir daha xatırlatmaq gərəkirsə dini folklorun semantik-funksional özəlliyi heç də qutsal kitablardakı qissələrin mifoloji, folklorik tərəflərini öyrənmək, onların qaynaqlarını təyin etmək deyildir. Araşdırmanın məqsədi Quran qissələrinin mifoloji, folklorik mahiyyətdə olmasından daha çox, bu qissələrin xalq arasında söylənməklə məzmun, forma, ideya baxımından folklorlaşmasıdır. İslam dini geniş ərazilərə yayıldıqca, fərqli xalqlar, etnik qruplar tərəfindən mənimsənilməyə bir çox yorumların yaranması qaçılmaz olmuşdur. Dini doqmatizm yavaş-yavaş yerini dinamikliyə buraxmaq məcburiyyətində qaldığı bir zamanda ortaya çox çeşidli, çox variantlı, çox funksiyalı mətnlər çıxmışdır. Qissələrin, dini hadisələrin, din böyüklərinin folklorik bir struktur içində təqdiminin xəlqiləşməsi (populer İslam), dinin geniş xalq kütləsi tərəfindən mənimsənilməsinə və ən əsası da sevilməsinə səbəb olmuşdur.

Klassik folklor kimi dəyərləndirilən verbal folklorun mövcud olduğu icra ortamında anlatılan qissələr yalnız xalq arasında şifahi variantı olanlardır və tədqiqata da bütün Quran qissələri deyil, folklorlaşan qissələr cəlb edilmişdir. Toplama işi dini nağılların, dini əfsanələrin, mifoloji motivlərin daha çox yayıldığını isbat etməkdədir. Bu isə Allah kəlamının xalq kəlamına dönüşməsi, Xaliqdən məxluqa enməsidir.

2. Xaliqdən Məxluqa. İslamiyyətin müqəddəs kitabı olan Quranın böyük bir qismini dini, əxlaqi məzmunlu ibrətamiz qissələr təşkil edir. Bu qissələr Qurana tarixi perspektiv qazandırmaqla insanlara nə cür davranış sərgiləməyi, gözlənilməz bir nəticəylə qarşılaşacağı halda nə etməli olduqlarını öyrətməkdədir. Qissələr insanın insanla və Allahla olan dialoqunun hansı çərçivə içərisində həyata keçiriləcəyi barədə ibrətli örnəklər verməklə bərabər, önəmli bilgilər də təqdim etməkdədir. Ancaq uzun zaman elə hesab edilmişdir ki, Quran qissələri tarixi dəyərdən çox hikmət

ifadə etdiyi üçün mifoloji ünsürlərdən uzaqdır. XVIII yüzildən Avropada başlayan Kitab-ı Müqəddəs mətninin tənqidi təhlili, nəticədə bu mətnlərin mifologiya ilə əlaqəsinin geniş olduğu fikrinə gətirib çıxarmışdır. Xüsusən Rudolf Bultmann və ondan öncə J.Frazer və digərləri Əhdi-ətiqin və Əhdi-cədidin mətnlərində Mesopotamiya qaynaqlı bir çox miflər müəyyənləşdirdilər və onları yeni elmi metodlarla təhlilə cəlb etdilər. Məsələn, “The Golden Bough” (Qızıl budaq) adlı 12 cildlik əsərində Sir James George Frazer sehr, magiya, ənənəvi və dini inancları bir yerə toplamaqla bu gün də əsas qaynaq mahiyyətində olan bir əsər yazmış oldu. Bundan başqa onun ən dəyərli əsərlərindən biri “Folklore in the Old Testament” (Əhdi-ətiqdə folklor), adlı 3 cildlik (London, 1918) əsəridir. Frazer bu əsərində Əhdi-ətiqdə nəql olunan yaradılış, tufan və başqa qissələri araşdırır, onların paralellərini başqa mədəniyyətlərin mifoloji mətnlərində tapır. Məsələn, Musa və Decaloguenun müxtəlif variantları haqqında apardığı tədqiqatlar buna örnək ola bilər.

Quran-i Kərimdə olan mifoloji və folklorik ünsürlər əslində Allahın mesajının sadə insanların anlayacağı formada izahına xidmət edir. Çünki mifologiya dini inancların inandırıcılığını izah və təsdiq etmək üçündür. Funksional baxımdan dinin içində görünən folklorik ünsürlər Tövrat, İncil, özəlliklə də Quran qaynaqlı şifahi söyləmlər, əfsanə və nağıllar qutsallıq dairəsinə alındığından qissələrin, hadisələrin mifologiyası, ontologiyası araşdırma sahəsinə daxil edilməmişdir. Bu qənaət, xüsusən müsəlman teologiyası üçün daha çox tətbiq edilmişdir. Avropa dünyası Əski və Yeni Əhdin mifologiyasını, folklorunu J.Frazerdən (Frazer, 1906-1915) başlayaraq çoxdan araşdırma mövzusunə çevirmişdir. Kitab-ı Müqəddəsin təməl mifoloji qaynağını demifləşdirməyə çalışan ən geniş araşdırmanı Alman teoloqu Karl Rudolf Bultmann aparmışdır (Bultmann, 1953; Bultmann, 1958; Bultmann, 1970; Bultmann, 1984). Kitab-ı Müqəddəsin həqiqətləri ifadə etdiyi, miflərin isə sadəcə oxşarlıq olduğunu Bultmanndan öncə Charles Harold Dodd irəli sürmüşdür (Dodd, 1938). Buna baxmayaraq, Kitab-ı Müqəddəsin mifologiyası çox, Quranın mifologiyası isə az araşdırılmışdır (Kılıç, 1993; Arslan, 2010; Ocak, 2009). Bunu miflərə və mifologiyaya baxışın düzgün dəyərləndirilməməsi və dini düşüncə ilə izah etmək olar.

Quranın qutsal mətnlərini, Allah kəlamını, dini bilgiləri açıqlama mahiyyətində olan qissələrin miflərlə müqayisəsi və qissə-mif əlaqəsinin, bəzi hadisələrin qaynağının tədqiq edilməsi önəmli məsələdir. Bu heç də qissələrin təhrifi, pozulması, inancın mübahisə obyektinə çevrilməsi, səmavi kitabların şübhə altına alınması deyil, bütün dinlərdə olduğu kimi İslamın da xalq müsəlmanlığına dönüşmə qanunauyğunluğuna görədir. Çünki folklor materiallarının toplanması dini (monoteist dini mövzuların) nağılların, dini əfsanələrin, din mifologiyasının aktiv olduğunu isbat edir. Digər tərəfdən qissələrin folklorlaşan variantının cahil insanın biddətləridir kimi dəyərləndirmələrin ortaya çıxmasını da heç bir şəkildə qəbul etmək mümkün deyildir.

Səmavi kitabların qissələrini anlamaqda mifologiyanın rolu böyükdür. R.Bultmann Kitab-ı Müqəddəsin rəşional tənqidi ilə razılaşa da, qeyd edir ki, Əhdi-ətiqin bir çox hadisələri, qissələri mif və əfsanə kimi yazıldığından müasir insa-

nın bunları başa düşməsi mümkün deyildir, çünki dünyanın mifoloji mənzərəsi və qavranılması keçmişdə qalmışdır. Bultmann Kitab-ı Müqəddəsdə miflərin varlığını qəbul etməklə xristianları dilemma qarşısında qoyur. Ona görə, insanları dinə inanmağa çağırmaq Kitab-ı Müqəddəsin mif olmadığını və həqiqətləri söylədiyini deməklə mümkün deyildir. Bultmann görə, mifologiya dünyanı başa düşməyin və dünya modelinin elmə qədərki formasıdır (Bultmann, 1984: 3, 28). Pozitiv elmlərin ortaya çıxması ilə mifologiya arxa plana keçdi, yalan adlandırıldı. Buna görə də Bultmann, qutsal mətni başa düşməyin alleqorik yorumunu təklif edir.

Quranın endiyi Cahiliyyə dönəmində Ərəb xalq ədəbiyyatının, o cümlədən doğru hekayətlər kimi qəbul edilən Əyyamül-Ərəb adlandırılan kitabları, yenə Cahiliyyə dönəminə aid olan, ancaq sonralar yazıya keçirilən Sirətü Antərə, Sirətüz-Zir Salim, Kıssatü Bəkir və Tağlib, Kıssatül-Burak, Kıssatü Bəni Hilal, Kıssatü Zənnubiyyə, Zatül-Himmə, Sirətü Seyf b. Zuyezən, Sirətüs-Sultan əz-Zahir Baybars (Yazıcı, 1998: 480) kimi macərə, nağıl məcmuələri də ərəblərin zəngin olan folklorundan xəbər verir. Allah (cc) peyğəmbərə Quranda nəql edilən qissələrdən bəzilərinin məlum olduğunu deməklə mifləri və ərəb folklorunu qəsd edir. Çünki Quran ərəblərin və həmçinin digər qövmlərin səviyyəsini, zövqünü nəzərə alaraq bu mif, əfsanə, nağıl, atalar sözü, məsəllərdən öz məqsədi üçün, din terminologiyası ilə, tövhid inancı içində istifadə etmiş, yeni bir janr – qissə yaratmışdır. Qissələrin folklor mahiyyəti, əslində Allah kəlamının min illər ərzində mifoloji inanc şəklində yaşadıldığını sübut edir. Həm mifin, həm əfsanənin Quranın qissələri ilə müştərəkliyi birinin digərindən yararlanması mənasında olmayıb bunların tək bir ilahi qaynaqdan gəlməsi şəklindədir. Açıq bir anlatımla mifologiya ilahi mesajlara qədərki teoinformativ daşıyıcı funksiyasını yerinə yetirmişdir. Əski mədəniyyətlərin mifologiyasında məlum olanların Kitab-ı Müqəddəsdə və Quranda təkrarlanması mifin inandırıcılıq funksiyasının azalması və tövhid inancının paqanizmlə yer dəyişdirməsinin nəticəsidir və vəhy anlayışı ilə miflər funksiyaları baxımından tövhid inancına bağlanır. Miflərin tarixiliyi, onun funksional varlığının simvolik dili olduğundan başlanğıcdan uzaqlaşan insan bu gerçəkliyi anlamır və peyğəmbərlər var olan teoinformasiyanı ötürən mediator vəzifəsi üçün seçilmiş olur.

M.Eliadeye görə, din ilə mif arasında yakın bir bağ vardır ki, bunun ilk səbəbi mifin inananlar üçün bir dinin funksiyasını yerinə yetirməsinə bağlıdır. Miflər dini həyatın davamlığında, inancın yayılmasında və əxlaqi qanunların tətbiqində mühim rol oynayır (Eliade, Mircea (2018: 34).

Ərəb xalq ədəbiyyatının Quran qissələrinə təsiri məsələsinə gəldikdə onu demək lazımdır ki, istər peyğəmbər qissələri, istər Nuh tufanı, Əshab-ı Kəhf, Zülqərneyn, Musa-Xızır, istərsə də yaradılış və qiyamət mifləri o zamanlar bilinirdi. Hətta Məkkənin əyanları Kitab-ı Müqəddəsdəki hekayələrlə də tanış idilər. Məhz buna görə də Hz.Məhəmmədin təbliğinə qarşı Məkkənin əyanları Bu “əskilərin əfsanələrindən, mifologiyasından (Quran dili ilə əsatirül-əvvəlin) başqa bir şey deyildir” kimi sözlər deyərək İslama qarşı çıxırdılar. “(Müşriklərin) içərisində səni dinləyənlər də vardır. Lakin (müsəlmanlara qarşı düşmən hərəkətlərinə görə) onu (Quranı) başa düşməsinlər deyə, onların ürəklərinə pərdə çəkdik, qulaqlarına da

karlıq (ağırlıq) verdik. Onlar hər hansı bir möcüzə görsələr, yenə də ona inanmazlar. Hətta yanına gəldikdə səninlə höcətləşərlər. Kafir olanlar isə: “Bu, qədimlərin əfsanələrindən (nağıllardan) başqa bir şey deyildir!, - deyərlər”. (Ənam 6/25) Əsətirül-əvvəlin ifadəsi Quranda 9 surədə zikr edilməkdədir: Ənam 25; Ənfal 31; Nəhl 24, 68; Müminun 83; Furkan 5; Əhkaf 17; Qələm 15; Mutaffifun 13; Ənal 31. Məkkəlilər peyğəmbəri bu qissələri Yəhudi və Xristian din adamlarından öyrənib ərəblərə anlatdığı ilə ittiham etdilər. İslamın ilk illərində irəli sürülən bu ittihamları Xristian din alimləri ilə yanaşı şərqşünaslar da dəfələrlə dilə gətirmişdilər və hələ də gətirməkdədirlər. Dəlillərini də bəzən Quranda söylənən fikrə əsaslanmaqla irəli sürürlər. Çünki İslam dini özü də yeni bir şey gətirmədiyini, özündən öncəki kitabları öncə təsdiq, sonra da təshih etmək üçün endirildiyini bildirir. “(Ya Rəsulum!) Biz (Quranı) sənə haqq olaraq, özündən əvvəlki kitabı (bütün ilahi kitbları) təsdiq edən və onu qoruyan (və ya onların doğruluğuna şahid) olaraq endirdik. Sən onların arasında Allahın nazil etdiyi (Quran) ilə hökm et”. (Maidə 5/48)

Quran-i Kərimdə adları keçən peyğəmbərlərlə, bəzi dini şəxslərlə bağlı qissələrin, məlumatların xalq arasında əfsanəyə çevrilərək söylənməsi, bu təməldə yenilərinin yaranması, xüsusən də Hz.Musa ilə bağlı şoxsaylı əfsanələrin, gülməcələrin yayqın olması dinin folklorlaşmasından xəbər verir. Quranda önəmli bir yer tutan qissələrin, bəzi ilahiyatçılara görə kitabın üçdə birini təşkil etdiyi söylənməkdədir. Müxtəlif mövzuları əhatə edən qissələr ibrətamiz və xəbərdaredici olduğundan xalq arasında geniş yayılmış, müxtəlif variantları və dəyişik mövzuları əhatə edən yeni-yeni qissələr, əfsanələr, dini rəvayətlər və nağıllar yaranmışdır. Qurandakı bütün qissələrin əfsanələşmiş variantı yoxdur. Bir məsələ də Qurandakı qissələrin nə qədər olması ilə bağlıdır. Bunula bağlı bir çox fikirlər söylənmişdir ki, bu da Quranda qissələrin dördü üç ilə dördü bir arasında dəyişməsi fikridir. Bu, ilahiyatçıların nəyə qissə dedikləri ilə bağlıdır. Belə ki, qissəyə gərəyindən daha geniş mənə yükləməklə Quran-i Kərimdə zikr edilən və Hz.Peyğəmbər (sav) zamanında cərəyan etmiş hadisələri də qissə hesab edənlərlə bərabər bir də Hz.Peyğəmbər zamanında baş verən hadisələri qissə hesab etməklə, yalnız daha əvvəllərdə baş vermiş hadisələri qissə adlandıran və onu dar mənada işlədənlər vardır (Güler, 1998: 113). Hər iki görüşün nümayəndələri Quranda qissələrin önəmli bir yer tutduğunu qəbul edirlər.

Quranda qissələrin çox olduğu Hz.Əlinin bir sözündə də özünü göstərir. Qaynaqların (el-Haskani “Şevahidüt Tənzil”, c.1, s.43 Hadis No: 85; el-Kunduzi “Yenabiul Mevedde”, s.126; Ebu Naim “Nurül Müştəal”, s.37) yazdığına görə, möminlərin imamı, Əhl-i Beytin rəisi Hz.Əli: “Quran dörd hissə şəklində endi: Bir hissəsi bizim haqqımızda, bir hissəsi düşmənlərimiz haqqında, bir hissəsi sünən və örnəklər, bir hissəsi də fərqlər və hökmlər haqqında enmişdir”, deyə buyurmuşdur (<https://www.frmtr.com> › Genel Kültür › Alevi Kültürü). Quran qissələri qaynağı baxımından keçmişin, ruhu baxımından gələcəyin hekayələridir. Bununla yanaşı, Hz.Əli və Əhl-i Beytlə bağlı açıq və üstüörtülü ayə və qissələr insanların Qiya-mətə qədər uyacaqları hekayətlərə dönüşərək dini folklorun əsasını təşkil edir.

3. “İbrahimi” dinlərin çıxış nöqtəsi və dini folklor məsələsi. Üç səmavi (monoteist) dinə həm də İbrahimi dinlər deyilir ki, yalnız bunların kitabları Allah (cc) kəlamı olaraq qəbul edilmişdir. İbrahimi dinlərin çıxış nöqtəsi Ortadoğudur (Orta Şərq) ki, yer kürəsində Asiya və Afrika qitələrinin bir hissəsini təşkil edir. Ancaq Musəvilik Misirdə, Xristianlıq Yəhudi əyaləti olan Qalileyanın (Cəlilə) Nazaret qəsəbəsində (Nasıra), Müsəlmanlıq da Ərəb yarımadasının Məkkə və Mədinə şəhərlərində ortaya çıxdı. Səmavi dinlərin ilk yayılışı da əsasən bu bölgələr oldu, zamanla Musəvilik xaric, digərləri Avropa, Asiya və Afrika qitələrində yayıldılar. Amerika Birləşmiş Ştatlarının 2010-cu ildə Pew Araşdırma Mərkəzi “2010 Dünyanın ən önəmli dini qruplarının böyüklüyü və coğrafi dağılımı” adlı raporunu nəşr etdi. Bu rapora görə dünyanın 230 ölkə və yerində 6,9 milyard insan arasında aparılan tədqiqatın nəticəsində hər 10 adamdan 8-nin müəyyən bir dini qrupa daxil olduğu bəlli oldu. Hesablamaya görə, yer üzərində yaşayanların 2,2 milyardı xristian (32 %), 1,6 milyardı müsəlman (23 %), 1 milyardı hindu (15 %), 500 milyonu Buddist (7 %), 14 milyonu yəhudi (0,2 %) olduğu bildirilir, həmçinin Afrika, Amerika, Asiya və Avstraliyada ənənəvi dinlərə inanan 400 milyon adam (6 %), Caynizm, Sikxizm, Şintoizm, Bəhailik, Taoizm, Tenrikyo və Zərdüştlüyə inanan 58 milyon (1 %) insan yaşayır. Bununla bərabər hər hansı bir dinə inmayan 1,1 milyard (16 %) insan da vardır. Dinsizlər, xristianlar və müsəlmanlardan sonra ən böyük üçüncü qrupdurlar (Yeni Şafak, 2012). Bəzi hesablamalara görə, 2020-ci ildə dünya əhalisi 7,5 milyard olacaqdır. Ancaq bunun dinlərin faiz göstəricisini və yayılma coğrafiyalarını ciddi şəkildə dəyişdirəcəyi mümkün deyildir.

Nəyə görə səmavi, yəni monoteist (təktanrılı), yəni İbrahimi dinlər Ərəb yarımadasında (Ortadoğuda) ortaya çıxmışdır sualına aşağıdakı şəkildə cavab vermək olar:

a) səmavi dinlərin və bilinən bütün peyğəmbərlərin, yolunu azmış, insanlıqdan çıxmış, Allah (cc) elçilərinə zülm etmiş, öldürmüş xalqlara göndərildiyi və

b) ən əski mədəniyyətlərin (Sümer, Vavilon, Babil, Misir) bu coğrafiyada ortaya çıxması, yazının (Sümer, finikiya yazıları) burada kəşfi, insanların sıx yaşadığı bölgə olması və tez-tez Allahın yolundan çıxmaları.

Ancaq bu izah əqli yöntəmlə, məntiqi əsasladır, əslində dünyanın digər bölgələrində də yüksək sivilizasiyalı xalqlar yaşayırdı. İbrahimi dinlər adı altında Yəhudilik, Xristianlıq və İslam nəzərdə tutulmuş və bu üç din zaman baxımından fərqli, məkan baxımından demək olar ki, eyni bölgədə, eyni sosial-mədəni, etnik-iqtisadi mühitdə ortaya çıxmışdır. Hər üç din atalarını Hz.İbrahimə bağladıklarından və təktanrılı olduqlarından bunlara İbrahimi dinlər deyilmişdir. Ancaq fenomenoloji bənzərliyin coğrafiya, müştərək ata və tək tanrı inancı ilə, yəni teoloji özəlliklərlə əhatələndiyi bu dinlər, fərqli struktura, inanca, dini ibadətə malikdirlər. Adam Dodds İbrahimi dinlər haqqındakı fikirlərini Xristianlıq və İslam əsasında belə dəyərləndirmişdir: “Hər iki dində dünyanı bir şərtə görə yaradan, öz dərgahından tarixə hökm edən, peyğəmbər və mələk elçilər göndərən və vəhy edilmiş Müqəddəs Kitablara vasitəsi ilə ilahi iradəni göstərən tək, xüsusi, əbədi Tanrını təsdiq edirlər. Hər ikisi də bu yaradıcı Tanrıya itaətin tarixi baxımdan ya-

şadılmış olduğunu və bir gün Tanrının hesab günündə insanlıq tarixinə birtərəfli müdaxilə edəcəyini bəyan edirlər. Xristianlıq və İslam arasındakı bu teoloji bənzərlik dərinlikdə çoxqatlıdır, özəlliklə Doğu Asiyanın böyük dinləri, Yunan fəlsəfəsinin başda gələn məktəbləri, modern və postmodern sivilizasiya, qısacası həmmən həmmən bütün başqa dini və fəlsəfi sistemlər bu formadakı doktrin davamlılığına yaxın ola biləcək heç bir iddiada olmazlar” (Dodds, 2009: 236).

İbrahimi dinlər termininin istər dini, istər siyasi, istərsə də misiyonerlik baxımından fərqli və hətta zərərli tərəflərinə toxunmadan onu demək mümkündür ki, mövzu ulul-əzm peyğəmbərlər olduğunda və Hz.İbrahim qissəsinin hər üç dində bənzərlik göstərməsi baxımından bu termini işlətdik. Ancaq məsələ bunda deyil. Səməvi dinlərin ortaya çıxdığı zamanda dünyanın siyasi-mədəni xəritəsində yalnız sümerlər, yəhudilər, ərəblər, assurlar, babillilər, yunanlar yox idi. Türklər vardı, çinlilər, yaponlar, koreyalılar, hindlilər də vardı.

Kitab-ı Müqəddəs (e.ə. VI yüzil) və Quran-i Kərimin (b.e.VII yüzil) ortaya çıxdığı zamanda türklər tarix səhnəsində idilər, Çində, Hindistanda, İranda, Yaponiyada, Koreyada sivilizasiya yüksək səviyyədə idi. Afrikada Misir kimi yüksək mədəniyyət, elm və texnologiya vardı, Güney Amerikada e.ə. yaşamış İnka, 3000 il öncə Meksikada qurulan Maya, yenə Meksikada ortaya çıxan Astek mədəniyyətləri və onların səlfləri vardı, Avropada da insanlar yaşayırdı. Ancaq səməvi kitablar bütün bu xalqlar haqqında məlumat verməyib susmağı seçdilər, onların dini kitabları, bu xalqlardan peyğəmbər çıxıb-çıxmadığı, çıxıbsa haqlarında məlumat verməkdən qaçındılar. Onların tarixöncəsi keçmişləri miflərdə, mifoloji hekayələrdə bizə qədər gəlib çatdı. Mesopotamiya mifləri bir-birinə bənzədiyi kimi, Mavəraünnəhr mifləri də Hind, İran mifləri ilə bənzərlik göstərir. Türk mifləri Monqol mifləri ilə yaxın əlaqədədir, və s. bu isə vəhyə dayalı dinlərdən öncə də insanların ilahi mesajlardan xəbərdar olduğunu göstərir. Peyğəmbərlər bu vahid teoinformasiyanı mükəmməlləşdirməklə tarixi bir missiyanı yerinə yetirmiş oldular. Nəhl surəsindəki ayədə “Biz hər ümmətə “Allaha ibadət edin, tağutdan uzaq durun” – deyə bir peyğəmbər göndərdik. Onlardan bir qismini Allah doğru yola yönəlmiş, bir qismi isə haqq yoldan azmışdır. (Ey müşriklər) yer üzündə gəzib görün ki, (peyğəmbərləri) yalançı hesab edənlərin axırı necə oldu!”. (Nəhl, 16/36) Hz.Adəmdən başlayaraq Quranın endiyi ana qədər hər dövrdə bütün qövmlərə - imtahandakı ədalətin gərəyi kimi - bir peyğəmbərin göndərildiyi deyilir. Çünki peyğəmbər olmadan imtahan olmaz. Madəm ki, insanoğlu üçün bir imtahan dünyası var, onda bu imtahanın əsas sualı olan ilahi əmr və yasaqların bilinməsi lazımdır. Bunları öyrədənlər də təbii ki, peyğəmbərlərdir (<https://sorularlaislamiyet.com/“biz-her-millate-bir-peygamber-gond>). Dini əfsanə və nağıllarda hər bir peyğəmbər öyrədici, hikmət sahibidir. Miflərin ilk əcdad, mədəni aktların qurucusu, sosial institutların təsisçisi olan qəhrəmanları bəlkə də səməvi dinlərin haqqında bilgi vermədiyi peyğəmbərlərdir.

Mifoloji dünya modeli mahiyyəti baxımından ilahidirsə, mif teoinformativ yüklüdirsə, bunun tək bir izahı vardır: o da Quranda da deyildiyi kimi, hər qövme, hər xalqa göndərilən peyğəmbərlərin mesajlarının tək Tanrı inancından sap-

ması nəticəsində paqanist dünyagörüşün dini dünyagörüşü əvəzləməsidir. Göndərilən peyğəmbərlərin missiyası dini dünyagörüşü bərpa etməkdən ibarətdir. Bunun üçün onlar mahiyyəti dəyişən mifləri yenidən tövhid sisteminə gətirdilər; bilinənlərin üzərində həqiqəti inşa etdilər. Mifə, folklora və dinə vahid ilahi bilginin ötürülməsi kimi baxdıqda ortada ötürülmənin forma problemi qalır. Bunlara ayrı bir informasiya daşıyıcısı kimi baxdıqda bir-birinə antoqonist mövqedə olan iki informasiya modeli ilə qarşılaşırıq. Bir tərəfdə mif və onun folklor variantı, digər tərəfdə din. Bu yanaşma qlobal informasiyanı inkar etməyə və xaotik bir bilgi axınının olduğu fikrinə gətirib çıxarar.

Doğrudur, Quranda biz, hər qövmə bir uyarıcı göndərdik yazılsa da, konkret heç bir bilgi verilməməkdədir. Bunun əksinə bütün səmavi kitablar Bəni-İsrail, qismən də ərəb peyğəmbərlərindən danışır. Bir az da konkretləşdirsək Al-i İmran surəsində bu seçilmiş peyğəmbər nəslinin kimlər olduğunu görürük: “Şübhəsiz Allah, Adəmi, Nuhu, İbrahim ailəsini və İmran ailəsini bir-birindən törəmiş nəsil olaraq seçib, aləmlərin (məxluqat) üzərində üstün etdi. Allah eşidən və biləndir!”. (Al-i İmran 3/33-34). Qutsal kitabların mövzusu yalnız Fələstin və Ərəb yarımadasıdır ki, bu da dünyanın çox kiçik bir qismini əhatə edir. Bunun sirri nədir, ya da sirri yoxsa, kitabların aid olduqları coğrafiyadan danışdığını, yalnız adı keçən coğrafiyanın qutsal olduğunu düşünməkmə lazımdır. Hər halda bütün səmavi və fəlsəfi dinlərin dayandığı tək qaynaq Tanrı fikridir. “Tanrı fikri mədəniyyətin bir şifrəsidir, ancaq eyni zamanda o, insanın əsas arzularını da yerinə yetirir” (Gusdorf, 2000: 33). Dini kitablardakı qissələrə gəldikdə Kitab-ı Müqəddəsdən, Qurandan kənarda qalan hind dinlərinin, digər fəlsəfi dinlərin (Hinduizm, Buddizm, Caynizm, Sikkizm, Konfusçuluq, Taoizm) kitablarında da saysız-hesabsız əhvalatlar, qissələr vardır. Ayrı bir araşdırma mövzusu olan bu dinlərin bəzi qissələrinin nağıllarımızın, əfsanələrimizin və mənəkabələrimizin alt qatında mövcudluğu da heç şübhəsiz dini folklorun tədqiqat obyektı olmalıdır. Burada dünyaya Hz.Adəmdən Peyğəmbərimizə (sav) qədər, bir rəvayətə görə, 124.000, başqa bir rəvayətə görə isə 224.000 peyğəmbər gəldiyini də xatırlatmaq lazımdır. Quran-i Kərimdə bunlardan ancaq 28-nin ismi keçir. Kitab-ı Müqəddəsdə peyğəmbərlərin sayı dəqiq göstərilməz, onlardan bir qismi Musadan öncə yaşayanlar, bir qismi Musa dövründə olanlar, bir qismi də Musadan sonra onun şəriətini təbliğ edənlərdir. Peyğəmbərlik və peyğəmbərlər haqqında əsas məlumat Tanahın Peyğəmbərlər bölümündəki - Yeşu, Hakimlər, Samuel, Krallar, İşaya, Yeremya, Ezekiel, Oniki Kiçik peyğəmbər adlı 8 kitabdan mütəşəkkil hissələrdə verilmişdir.

Etnik bağlamda yəhudi nübüvvət anlayışı Hz.İbrahimlə başlayır. Ondan öncəki peyğəmbərlər, məsələn, Adəm, Nuh və digərləri peyğəmbər sayılmazlar. Bununla bərabər yəhudi din adamları başqa xalqların peyğəmbərlərindən də söz açirlar, ancaq bu xalqlar Ortadoğu xalqlarıdır. Yəhudi dini ənənəsində Musadan sonra Amosla başlayan peyğəmbərlik Malakiyə qədər davam etmişdir ki, sayıları 50 ilə 100 arasında dəyişir. Talmud (Tövratın təfsiri) İsrailoğullarına göndərilən peyğəmbərlərin sayının 55 olduğunu, bunlardan 7-sinin qadın olduğunu bildirir. Ancaq məsələ o qədər qarışıqdır ki, dünyanın yaranmasından eramızın 2-ci əsrinə qə-

dər olan hadisələrin xronikası olan məşhur yəhudi ədəbi abidəsi “Seder Olam”ın siyahısında peyğəmbərlik Hz.Adəmlə başladılır. Nuh və oğlu Yafət də peyğəmbər hesab edilir (Hasanov, 2014: 689-690). Beləliklə, Talmuda görə, peyğəmbərlərin sayı Misirdən çıxan Yəhudilərin sayı qədərdir ki, bu da 600 mindən çox peyğəmbər deməkdir. Bu qaynaq əsər bütün peyğəmbərlərin mesajlarının yazıya alınmadığını və buna görə də unudulduğunu, adları bilinənlərin isə 55 olduğunu yazmaqdadır (Hasanov, 2014: 692). Yəhudi dini kitablarında və Tövrənin təfsirlərində adları çəkilən peyğəmbərlərin qissələri türk xalqlarının folklorunda bilinməz. Bir çox peyğəmbərin həm Kitab-ı Müqəddəsə, həm də Quranda bir-birinə çox yaxın qissələrinin olması, bu qissələrin xalq variantı olan əfsanələrə yansıması hədis, təfsir və siyərlərin vasitəsi ilə olmuşdur. Bütün bənzərlik və hətta eyniliyə baxmayaraq, bu dini folklor adı altındakı araşdırmada sadəcə Quran qaynaqlı qissələr, Kitab-ı Müqəddəsə eyni məzmunlu qissələrlə tamamlanaraq araşdırılacaqdır.

Quran-i Kərimdə adları zikr edilən peyğəmbərlər, peşələri ilə bərabər aşağıdakılardır:

1. *Adəm əkinçi, cütçü,*
2. *İdris dərzisi və yazıçı,*
3. *Nuh dülğər, gəmiçi,*
4. *Hud tacir,*
5. *Saleh dəvəçi,*
6. *İbrahim inşaatçı, Hələbdə sütçü,*
7. *Lut heyvan bəsləyən, tarixçi, səyyah*
8. *İsmail ovçu,*
9. *İshaq çoban,*
10. *Yaqub çoban,*
11. *Yusif idarəçi, saatı icad edən,*
12. *Eyyub əkinçi, tacir,*
13. *Şüeyb sürü sahibi,*
14. *Musa çoban,*
15. *Harun vəzir,*
16. *Davud dəmirçi, kral,*
17. *Süleyman zənbil toxuyan, kral,*
18. *Yunus balıqçı,*
19. *İlyas toxucu, ipəkçi,*
20. *Elyesa*
21. *Zülkiyl (Uvidiyə) çörəkçi,*
22. *Zəkəriyyə məbəd xidmətçisi*
23. *Yəhya*
24. *İsa dülğər,*
25. *Üzeyr bağban,*
26. *Loğman həkim,*
27. *Zülkarneyn kral*
28. *Məhəmməd çoban, tacir*

Quranda adları çəkilməsinə baxmayaraq, Üzeyir, Loğman və Zülkarneynin peyğəmbər olub-olmaması məlum deyildir, çünki onları övliya adlandıranlar da vardır. Bununla bərabər, Quranda isimləri keçməyə də, müsəlmanlar tərəfindən bilinən dörd məşhur peyğəmbər də vardır: **Şit/Şis (Adəmin 3-cü oğlu həllac, yunçu, ipəkçi), Yuşa/Yeşu/Yehoşua (Musa ilə Misirdən çıxan və Kənan torpaqlarını (Fələstin, İsrail və Ürdün) zəbt edən komandır), Cərcis (İsadan sonra, xristianlar ona St.Georges adını verdilər, tacirdir. Beyləqan şəhərinin 4 km.liyində məzarı var. Haqqında əfsanələr dolaşır), Danyal (e.ə. 4-5-ci əsrlər, nücum, yuxuyozan). Müsəlmanların məzarlarını ziyarət etdikləri bu yəhudi və xristian peyğəmbərlər haqqında xalq arasında bəzi əfsanələr dolaşmaqdadır.**

Ancaq Hz.Məhəmməd peyğəmbər sallallahu aleyhi və səlləm: *“Allah Təalənin göndərdiyi hər peyğəmbər, mütləq qoyun otarmışdır” demişdir.* Buradan da çobanlıqın peyğəmbərliklə eyniyəti, bənzərliyi həm ilkliklə, həm də idarəçiliklə bağlıdır. Belə ki, Hz.Saleh dəvə otarmaqla, onların südünü satmaqla məşğul olub. Hz.İshaq və Hz.Yaqub çobanlıq ediblər, böyük sürüləri olub. Hz.Musa qoyun sürüləri olan Hz.Şüeybin çobanı olub. Hz.İsa əslində ovçuluqla məşğul olsa da, bir çox mənbədə çobanlıq etdiyi yazılıbdır. Sonuncu peyğəmbər Hz.Məhəmməd (sav) kiçik yaşlarından çobanlıq edib, daha sonra tacir olub. Məhz buna görə də, yuxarıda Peyğəmbərimizin kəlamında çobanlıq xüsusi önəm verilir, çünki çobanlıq peyğəmbər sənətidir. Folklorda Hz.Musanın çobanla olan əhvalatları və çobanın haqlı çıxarılması bu sənətin halallığı və qədimliyi, peyğəmbər sənəti olması ilə əlaqəlidir.

4. Dini kitablardakı qissələrin qaynağı haqqında görüşlər. Özəlliklə fəlsəfi dinlər mahiyyətləri etibarlı ilə özlərindən əvvəlki mədəniyyətlərin Tanrı və ilahi güclər haqqındakı təsəvvürlərini, mifoloji qəhrəmanlarını, hadisələrini bünyələrinə alaraq məqsədləri baxımından yenidən şəkilləndirmişlərdir. Monoteist dinlər isə daha öncəki peyğəmbərlər dönməndən məlum olan Allah kəlamının xalqa mal olmuş hadisələrinin ibrət vericilərini ümmətə yenidən təqdim etməklə bilinəndən bilinməyəndə doğru bir yol izləmişdir.

Ancaq antropoloqların və folklorçuların, filosof və din tarixçilərinin çoxu dini qissələrin miflərlə bənzərliyini birinin digərinin mənbəyi olduğu fikrini müdafiə etmişlər. Məsələn, bu elm adamların görə, xristian dini sümer qaynaqlı tufan hadisəsini, nəhəngləri, titanları öldürən müqəddəs Georgesu, fırtına törədən iyələri müqəddəs Elieyi, bolluq və bərəkət tanrılarını Bakirə Məryəm kultuna dönüştürmüşdür. Yunan, Roma mədəniyyətinin İncillərə böyük təsir göstərdiyini də unutmamaq lazımdır. Bu təsir o qədər böyük olmuşdur ki, heykəli olan Yunan-Roma tanrılarının, qəhrəmanlarının yerini şəkilləri və heykəlləri olan xristian müqəddəsləri almağa başlamışdır. Eyni elmi metodologiya İslam dininə də tətbiq edilmişdir. Həm Kitabı-Müqəddəsdə, həm də Quranda var olan təbiətüstü güclərin hadisələrə müdaxiləsinin olduğu, fəvqəladə güclərin insan fəaliyyətinə, yaşamaına təsir etdiyi, insanın şeytan tərəfindən başdan çıxarıla biləcəyi, zərər verən demonik varlıqların mövcudluğu, möcüzə və s. kimi mövzular mifologiya ilə izah edilə bilər. Firdovsinin “Şahnamə”sini oxuyanlar, bu əsərdəki hekayələrdə olan Firudin ilə Nuh; Keykavus ilə Nəmrud; Siyavuş ilə Yusif peyğəmbər arasındakı oxşarlığı fərq edəcək-

dir (Bax: Tökel, 2000). Sümer mifologiyasındakı Adapa hadisəsinin qutsala qarşı bir üsyan olduğu hekayənin məzmunundan da görünməkdədir. Bu hekayədə sümer qəhrəmanı Adapanın Prometheus kimi, Tanrı tərəfindən təhlükəli bir varlıq kimi görüldüyündən bəhs edilir. Mifdən görüldüyü kimi, Adapa nə insandır, nə də tam bir tanrıdır. İkisinin arasında qalan bir varlıqdır. Onun cənnətdən qovulma səbəbi də Adəmin cənnətdən qovulma qissəcini anlamaqda önəmlidir. Adapa çox hirsli biri olduğundan, onun yaradıcısı Ea da, Adapanın başarılarından və çox bilik əldə edəcəyindən qorxdığı üçün yaratdığı bu məxluqu cənnətin qapısından ataraq onun adı bir fani kimi sızıntı və zəhmət içində yaşamasına səbəb olur (Bratton, 1995: 52).

O baxımdan Musəvilik və Xristianlıq, bütünlükdə özünəqədərki dəyişik xalqların mifoloji ünsürlərini içinə alaraq bu günə qədər yaşatmışdır. Batılı araşdırmaçılar, Tövrət və İncili mifoloji mətnlər baxımından eninə və uzununa tədqiq etmiş və bu kitablarda çox sayda mifoloji hekayə izləri aşkarlamışlardır. Bu tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti bu fikirdədir ki, Kitab-ı Müqəddəs hekayələrinin çoxu əski mifologiyalardan alınmışdır. Məsələn, F.Brattın Adəm qissəsinin ən önəmli ünsürlərindən biri olan ilan motivini sümer mifologiyası ilə izah edir və bu mifin Tövrətdə bənzər şəkildə verildiyini deyir. Məsələn, o, ibrani (yəhudi) əfsanələrində xeyri və şəri bilmə ağacının meyvəsinin yeyilməsinin yasaqlanmasını və bu meyvənin günahın başlangıcı olduğu şəkildə yorumlanmasının Adapa miflərindən alındığını yazır. Həyat ağacı, onun altında bir qadın və bir kişi, bir az aralıda bir ilan motivinin görüldüyü və qadının kişini aldaraq yasaq meyvəni yeməsinin hekayə edildiyi Adapa mifini, Tövrətdəki qissədən də əvvəl məlum olduğunu qeyd edir və Tövrətdəki ilk insanın cənnətdən çıxması qissəsinin orijinalının sümer mifologiyasında olduğunu, Tövrətin bu hekayəni sümerlərdən aldığı fikrini irəli sürmüşdür (Bratton, 1995: 52-53). Konkret olaraq Avropa alimlərinin fikirlərinə dayanaraq Musəvilik Mesopotamiya mifologiyasından bəhrələndiyini, Xristianlığın isə, əsasən yunan və roma mifologiyasından və fəlsəfəsindən yararlandığını irəli sürmək mümkündür. Mətnlərin mifoloji ünsürlər hesabına şəkillənməsində İncillərin yunanca yazılmasının da böyük rolu olduğunu qeyd etmək lazımdır.

Kitab-ı Müqəddəs mətnini tənqidi baxımdan araşdıran Avropa alimləri və xüsusən də xristian din adamları uzun illərdir ki, eyni metodla Quran-ı Kərimi də öyrənməyə çalışmışlar. Orientalizmin (şərqsünaşlığın) əsas məqsədi musəvi və xristian din adamlarının Hz.Məhəmmədin peyğəmbərliyini qəbul etməməklə, Quranı vəhy kitabı deyil, Kitab-ı Müqəddəs ərəbcə variantı kimi təqdim etməkdir. İslamın ilk dövrlərindən başlayaraq, orta çağda və bütün XX əsr boyu Hz.Məhəmmədə gizli bir müəllimin yəhudi və xristian ənənəsini öyrətməsi məsələsini isbat etməyə çalışmaqdır. Bunu isbat etmək üçün bir çox nəzəriyyələr ortaya atılmışdır (Bax: Daniel, 1956; Watt, 1970; Jomier, 1980; Kister, 1988 və

b.) “Quranın Allahdan qaynaqlanan bir vəhy olduğu fikrini qəbul etməyən qeyri müsəlmanlar, müsəlmanlarla əlaqədə olduqları erkən dövrlərdən etibarən Qurandakı materialların qaynağını təsbit etməyə çalışdılar. Belə ki, Quranın nazil olduğu dövrdə belə, Quranın ilk həmsöhbəti olan adamlardan bir qisminin, Qura-

nın Allah tərəfindən nazil olduğunu qəbul etmədiklərinə və Quranı onlara çatdıran Hz.Məhəmmədin bu bilgiləri bəzi gizli qaynaqlardan aldığına dair müxtəlif fərziyyələr söylədikləri ilə bağlı Quranda dəyişik ifadələr yer almaqdadır. Bununla bağlı irəli sürülən fərziyyələrin ən tanınmış olanları “ona, bunu birilərinin oxuduğu ya da öyrətdiyi və onun da gəlib bu şeyləri ətrafındakı adamlara bildirdiyi” və tövhid, axirət inancını kimi mövzularla bağlı söylədiyi şeylərin “əskilərin nağıllarından ibarət olduğu” kimi iddialardır” (Gündüz, 1998: 49).

Quran təfsiçiləri də israiliyyat¹ bilgiləri ilə Quran qissələrindəki boşluqları doldurmaqla, dolaylı da olsa bunları Kitab-ı Müqəddəsə bağlamışlardır. Çünki həm Quranda, həm də Kitab-ı Müqəddəsdə bir çox ortaqlı mövzular vardır ki, bunlar da təfçirçiləri Əhdi-ətiqə və Əhdi-cədidə yönəltmişdir. Özəlliklə Adəm və Həvvanın yaradılışı, Cənnətdəki həyatları, Kəbənin tikilişi, Nuhun gəmisini və tufan hadisəsi, İbrahimplə atası arasındakı münasibət, atanın oğlunu Allah yolunda qurban etmək niyyəti, Davud və iki adamın məhkəməsi, Harut və Marut qissəsi, İsrailoğulları, Yusifin ailəsi, qardaşları ilə münasibəti, quyuya atılması, iffət və namusu, Züleyxanın kim olduğuna dair rəvayətlər, Eyyubun imtahan edilməsi, İlyasın həyatı, Musanın Misir və Medyan günləri, fironla olan mübarizəsi, İsanın və anası Məryəmin həyatı və s. kimi bir çox mövzu müştərəkdir və onlar israiliyyatla əlaqəndirilmişdir (Aydemir, 2000: 73, 315).

Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki Quranın mesajına, əxlaq anlayışına uyğun gəlməyən bir çox mifoloji, tarixi mövzuların Kitab-ı Müqəddəsdə şişirdilərək, bütün xırdalıklarına qədər verilməsi Kitab-ı Müqəddəsin Quranın qaynağı ola bilməyəcəyinin elmi izahıdır. Bu müştərəkliyin dini izahı, hər üç dinin müqəddəs kitablarının Allah tərəfindən endirilməsi, Allahın mesajı olmasıdır. Bundan başqa Quranda Kitab-ı Müqəddəsdə olmayan bir çox mövzular da vardır. Məsələn, Əshab-ı Kəhf qissəsi, Əshab-ı Uhdud qissəsi, Fil hadisəsi, Ad və Səməd xalqlarının həlakı, İbrahimin oğlu İsmailə birlikdə Hicazda yerləşən Məkkəyə gəlmələri, İsmaili oraya yerləşdirməsi və s. (Əraf 7/65, 73, 79; Hud 11/50, 68; Şuara 26/123, 159; Kəhf 18/9, 26; Səbə 34/15, 19; Buruc 85/4, 10; Fil 105/5; Bəqərə 2/124, 131; İbrahim 14/34, 41) göstərmək olar.

Quran ona və Hz.Məhəmmədə şəhər atan bu insanlara özü cavab vermişdir: “Heç şübhəsiz “Mütləq bunları ona öyrədən bir insan vardır” dediklərini yaxşı bilirik. Ancaq onu öyrədir dedikləri adamın dili başqa dildir. Bu (Quranın dili) isə açıq-aşkar ərəb dilidir” (Nəhl 16/103) və ya Ənam 25, Qələm 15, Ahkaf 17 ayələrində təkrarlanan “Bu, qədimlərin əfsanələrindən (nağıllardan) başqa bir şey deyildir!”, ifadəsi nəzərdə tutulmuşdur. Əbu Zərə istinadən verilən bir rəvayətə görə, Hz.Adəmə 10, Hz.Şitə 50, Hz.İdrisə 30 və Hz.İbrahimə 10 səhifə olmaqla öncəki

¹ İsrailiyyat yəhudi, qismən də xristian qaynaqlarından nəql edilən əfsanə, qissə, məlumat mənasında işlədilən bir termindir. Bəzi alimlər, İslam müxaliflərinin bu dinə əlavə etməyə çalışdıqları əsilsiz və uydurma xəbərlər haqqında da israiliyyat terminini işlətmişlərdir. Bəzən də yəhudi qaynaqlı bilgilər üçün israiliyyat, xristian qaynaqlı olanlar üçün də məsihiyyat və ya nəsranıyyat terminlərini işlətmişlərdir. Zamanla Məcusilik, Sabilik kimi digər din və inanclar üçün də israiliyyat anlayışı tətbiq edilmişdir.

peyğəbərlərə ilahi mesaj daşıyan toplam 100 səhifə həcmində kitab verilmişdir. Bu qutsal kitaplarda da Adəmin Cənnətdən qovulması mifi anlatılmış ola bilər. Hər halda Adəmin Cənnətdən çıxması və ya çıxarılması mətninin orijinalı Sümer mifologiyası ola bilməz. Çünki Adəmin qutsal kitablara əsaslanaraq sümerlilərdən çox öncə yaşadığı məlum olur. Və dini kitablarda nəql edilən qissələr də məhz onun başına gələnlərdir (Töker, 2009: 173).

İlahiyyatçıların sağa və sola çəkməsinə baxmayaraq, ortada bir həqiqət vardır ki, mifologiyada bir çox önəmli hekayətlər, miflər bu və ya digər şəkildə İbrahimi dinlərin müqəddəs kitablarında, Hind dinlərinin yazılı mətnlərində də eyni ilə nəql edilir. Məsələ hansının öncə olduğunda, kimin kimdən iqtibas etdiyində deyil, var olan Allah kəlamından (ezoterik bilginin), xalq kəlamına qədər variantlaşmasıdır. Hər halda miflə dinin bir çox ortaq mövzuları vardır ki, bunlar: kosmoetnoqonik səciyyəli yaradılış, ilk insan, ilk qadın, ilan və ya şeytan, ilk insanın tabunu pozduğuna görə Cənnətdən bu dünyaya atılması, tufan, ilahi güclərə sahib olan qəhrəmanlar, doğacaq uşağın bir hökmdarı taxtdından edəcəyi haqqındaki kəhanət və kəhanətin mütləq şəkildə gerçəkləşməsi, ilahi mənşəli qəhrəmanların ölümsüzlük axtarması, buna nail ola bilməməsi, ağlamaqdan gözləri kor olan ata obrazı, gözlərin oğluna qovuşduqdan sonra açılması, ilahi eşqin bəşəri şəhvətə qalib gəlməsi və s. kimi motivləri qeyd etmək olar. Bütün bu ortaq mövzular zamanla folklorik əfsanələrə, nağıllara, hətta dastanlara dönüşərək ağızdan-ağıza, icra ortamından icra ortamına keçərək əslindən az və ya çox dərəcədə uzaqlaşmışdır.

Təbiidir ki, iman sahibi bir insan qutsal kitabda mifoloji ünsürlərin olduğu iddiasını heç bir şəkildə qəbul etməz. O halda ağıla gələn ilk sual Tövrata və İncilə mifoloji hekayətlər keçmişmi; bu mətnlər ilahi aləmdən gəldiyi kimi də saflığını qorumaqdadır, yoxsa insan müdaxiləsi nəticəsində müxtəlif mifik obrazlarla, simvollarla qarşılaşdırılmışdır. Bir çox araşdırmaçıya görə, bu sualın cavabı müsbətdir; yəni **Əhdi-ətiq və Əhdi-cədid artıqlaması ilə** miflərə bulaşmış vəziyyətdədir və bunlar mütləq bir-birindən ayırd edilməlidir. 1941-ci ildə protestan ilahi-yatçısı Rudolf Bultmann xristianlıq dinini mifoloji ünsürlərdən təmizləmək adı altında yenidən işə girişdi və bu mövzuda bir çox əsər yazdı (Töker, 2009: 168-169). Joseph Campbell kimi tədqiqatçıların çoxu qutsal mətnlərin mifologiyalardan təsirləndiyini dilə gətirirlər. Ancaq qutsal mətlərlə miflərin bənzərliyinin tək səbəbi mifologiyanın monoteist dinlərə qaynaqlıq etməsi ilə izah edilməməlidir. Belə ki, Cənab Allah müxtəlif xalqlara müxtəlif zamanlarda peyğəmbər göndərdiyini bəyan etməsi ilə eyni ilahi həqiqətlərin müxtəlif variant və versiyonlarının da ola biləcəyini və normal olaraq bunların bir-birinə bənzəməsini saxlaya biləcəyi fikrini ağıla gətirir. Miflər istər ezoterik bilgi qaynağı olması ilə, istərsə də ilahi vəhyin xalq variant olması ilə qissələrlə eyni müstəvidə birləşir. Yoxsa kitabı olan peyğəmbərlərin başqa xalqların miflərini alıb Allah kəlamına əlavə edəcək kimi bir missiyası olmamışdır.

Ancaq digər filosof, mifoloq və folklorçulardan fərqli olaraq R.Bultmannın əsas dərdi Xristian teologiyasının mifologiyadan təsirlənmədiyini isbat etmək, bu dinin içində, özəlliklə hekayələrdə mifoloji ünsürlər varsa, onları əsas qutsal

mətnədən ayırmaq olmuşdur (Bultmann, 1958). Bultmannın bu çalışmaları daha öncə Kitab-ı Müqəddəsin qarşılaşdırılmalı tənqidi mətnini hazırlayan reformistlərin fikirlərinə dayanır. Tənqidi mətni hazırlayan reformistlər kitabın ana mətnində rast gəlinən mifoloji ünsürlərdən ayırmaqla qutsal kitabı qurtarmağı planlayırdılar. Bu səy demifləşdirmə formasında R.Bultmannın əsərlərində sistemləşdirildi. Bu alim Müqəddəs kitabı miflərdən təmizləməyin tək yolunun həm mifləri, həm də keriqmanı¹ bir tərəfə atmaqda görür. Buna misal olaraq da İsanın ikiliyini bir tərəfdə mifik, digər tərəfdə tarixi özəlliyi olduğunu göstərir (Wildman, 2018). Reformistlərin bu fikirləri İslam ilahiyatçılarına da təsir etmişdir ki, sonrakı yarım-başlıqda onların fikirlərinə yer veriləcəkdir.

Mifologiyadan təmizləmək və ya demifologizasiya Kitab-ı Müqəddəsi mifoloji ünsürlərdən təmizləmə üzərində qurulub, Kitab-ı Müqəddəs hekayələri-mifoloji mətn əlaqəsini araşdırır. Burada əsas məsələ Kitab-ı Müqəddəsdə miflərin nə qədər və hansı dərəcədə olduğudur. Bununla birlikdə qutsal kitabda olduğu qəbul edilən bu mifoloji ünsürlərin yəhudiliyin və xristianlığın şəkillənməsindəki rolu da araşdırılmağa çalışılmışdır. Ancaq Bultmannın qutsal mətni mifoloji ünsürlərdən təmizləmə adı ilə əslində nəyi nəzərdə tutduğu tam başa düşülmür.

Xristianlığın daha çox yunan mifologiyasından və fəlsəfəsindən, hətta yunan mədəniyyətindən böyük miqdarda təsirləndiyi artıq təsdiqini tapmışdır. İslamşünas alimlər bu həqiqəti yəhudi və xristian qutsal mətnlərinin vəhydən uzun bir zaman sonra yazılmasına bağlayırlar. Bultmannın görə, Kitab-ı Müqəddəsdə rast gəldiyimiz fəvqəladə güclərin bir çox hadisələrə müdaxiləsi, ilahi güclərin insanların həyatına müdaxilə etdiyi, insanın şeytan tərəfindən başdan çıxarıla biləcəyi, şərlər ruhlar tərəfindən idarə edilə biləcəyi və möcüzə ilə əlaqədar bütün mövzuların hamısı mifdir. Çünki bu mətnlər elmin yaradıb inkişaf etdirdiyi pragmatik düşüncə sisteminə zidd bir mənzərə yaradır. İnsanlığın çağdaş dünyagörüşünə görə, səbəblə nəticə arasındakı əlaqə əsasdır. Fizikanın və dəqiq elmlərin inkişafı atomdan daha kiçik zərrəciklərin olmasından söz açsa da, gündəlik həyat, niyyət, qərar və fəaliyyətlərimiz bundan təsirlənməzlər. Hər halda, müasir elm də təbiətin nizamının qeyri-adi güclər tərəfindən pozula biləcəyinə, yaxud da bu düzəndə hər hansı bir kənara çıxmanın ola biləcəyinə inanır (Bultmann, 1958: 15, 36-37). Müasir çağda siyasi, sosial, iqtisadi və buna oxşar hadisələr Tanrıya və ya ilahi güclərə deyil, təbii güclərə, insanın xeyir və şərlər təbiətinə, ağıllı olub olmamasına bağlıdır.

¹ Keriqma qədim yunanca olub kəruqma sözündən yaranmışdır. Yeni Əhdi-Cədidə "elan" üçün istifadə olunan bir yunan sözüdür (bax Luka 4/18-19, Romalıları 10/14, Matta İncili 3/1). Hərfi mənada "ağlamaq və ya carçı elan etmək" mənasını verir, həmçinin "elan etmək, təbliğ etmək" mənasında işlədilir. İncil alimləri arasında bu termin İsa ilə əlaqəli ilk kilsənin şifahi ənənəsinin əsas mənasını verir. Keriqma termini bəzən İsa peyğəmbərin mesajlarını da ifadə edir. XX. yüzilin ortalarında, Əhdi-cədidin ədəbi janrının mübahisələrə məruz qaldığı dövrdə Charles Harold Dodd və Rudolf Bultmann kimi alimlər, İncillərin qədim dünyada bənzərsiz bir janr olduğunu irəli sürdülər. Onlar bu janrı keriqma adlandırdılar və ədəbi bir forma almış təbliğin sonrakı inkişafı kimi xarakterizə etdilər. O vaxtdan bəri Bultmannın nəzəriyyəsi ilə İncil və teoloji müzakirələrdə keriqma termini xristian apostol təbliğinin mahiyyətini ifadə etməyə başladı.

5. Qissə, mif, əfsanə anlayışları. Qissələrə hermenevtik baxış. Quran endiyi andan bu günə qədər və bu gündən qiyamətə qədər insan həyatının bütün tərəflərini, həyatla bağlarını qaydaya salan, insanla Haqq-Taala arasındakı münasibətləri formalaşdıran tək ilahi kitab olaraq qalacaqdır. Bunun üçün təfsir, fiqh, kəlam, hədis elmləri ilə yanaşı, bir də Quran qissələrinin verdiyi mesajları öyrənən elm və ya elmlər vardır. Bu elmlər arası arenada insanları ən çox maraqlandıran qissələr, qissələrin anlamı, təfsiri və təqdimidir. Çünki qissələr Allahın (cc) bizdən nə istədiyini, bizim borcumuzun nələr olduğunu anlatır. Ancaq qissələrdə verilən mesajların fəlsəfi, ezoterik və birbaşa təqdimi, bir elm kimi yorumun əhəmiyyətini daha da artırır. Qissələr bizi Allahın nəzərdə tutduğu hidayətə çatdırmaq üçün hekayə edilmişsə ki, edilmişdir, o zaman onların semiotik anlamda doğru oxunması ilk şərtidir. “Təfsirsə birbaşa Allahın bizə xitabında qapalı olma ehtimalı olan sözləri açaraq Allahın nəyi qəsdetdiyini başa düşməyə və açmağa çalışan bir nöqtədən başlamışdır” (Aktay, 1996: 78).

Qissələri hermenevtik bir metodla yorumlamaq əslində qissələrin məzmunu deyil, mənasını yorumlamaqdır, yəni daha geniş mənada təfsir etməkdir. Avropa bilim dünyasının hermenevtik araşdırma elmi Quran qissələrinin təfsiri və daha konkret olaraq bilinməyənlərin yorumlanmasından çox-çox sonralar ortaya çıxmışdır. Belə ki, təfsir və şərh elmi kimi, teoloji hermenevtikanın da ilk təməl prinsiplərindən biri parça ilə bütün arasındakı əlaqəni öyrənməkdir. Bu elmi postulatı bir az konkretləşdirsək o zaman parça qissə, bütün də Allahın verdiyi mesajdır.

Yorumlama həm xristian, həm də müsəlman teoloqlarında ya qissənin daha üst bir bütünlüyə münasibətində, ya da qissənin bütünlüyünü başa düşəcək daha üstün yorumun olmadığı və ya mümkünsüzlüyünə dayanır:

Birinci halda anlaşılması çətin olan iki mənadan biri bütünlüyə əlavə edilərək, o birinin məcazi anlam daşdığı təyin və təsbit edilir. Bu isə ayənin, surənin, yaxud da qissənin metaforikliyi məsələsini doğurur ki, əslində bu insan aqlının bil-mədiklərini süni surətdə simvollara bağlaması deməkdir. Ayələrin simvolik anamlı, ya da metaforik yorumlu olduğu haqqında Quran insanlara heç bir vəd vermir.

İkinci yorum növündə isə qissə peyğəmbərin yaşama, missiyası və aqlına, ya da Tanrının özünə aid edilir. Buraya sadəcə qissələr deyil, Quranın surə və ayələri də daxildir. Özəlliklə Quran-ı Kərimdə anlaşılması çətin olan ayələr, həm də qissələr ilahi sirrə aid olduğu üçün Şiələrdə hüccətin yorumuna dayandırılır, çünki insan aqlının və elminin sərhədləri Allahın (cc) bir çox müraciətinin mənasını açmaqda acizdir. Bu durumda ayənin və ya qissədə verilən mesajın təvili yanlışlıqlara gətirib çıxara bilər. Ona görə də müteşabih ayələrin¹ yorumu imamların hüccətinə və ya Tanrının özünə dayandırılır. Xristian teolojisində hermenevtik təfsir Kitab-ı Müqəddəsə əslinə uyğun yorumu nəticəsində ortaya çıxmışdır. Ancaq dini hermenevtikanın terminolojisi antik ritorika olsa da, predmeti və metodologiyası İ-

¹ Mənası bilinməyən və ya açıqlanması çətin olan Quran ayələri və bəzi hədislər, qissələr ki, bunlara məcazi mənalı mətnlər deyilir. İslamşünaslıqda bu mətnlər “Müteşabih” adlandırılmışdır. Allahın sifətləri, qiyamətin nə olduğu, Cənnət nemətləri, Cəhənnəm əzabı, axirət, möcüzə və s. haqqındakı ayələr, qissələr müteşabihdir.

lam təfsir elminə əsaslanır (Gadamer, 1995: 14).

O zaman səmavi dinlərin qissələri, konkret olaraq Quran qissələri dedikdə nə başa düşülür? Qissə bir şeyin və ya bir adamın izində, onun arxasınca getmək, bir xəbər, ya da sözü açıqlayıb bildirmək və hekayə etmək, nəql etmək kimi mənalara gələn ərəbcə “k-s-s” kökündən gəlir (Bax: İbn Manzûr, Lisanül-Arab, “k-s-s” maddesi, Beyrut, trs.; Firûzâbâdî, Kamûs, “k-s-s” mad., Beyrut, trs., Zebidî, Tâcül-Arûs, “k-s-s” mad., Kuveyt, 1973; Karacoşkun, 2010: 80-81-dən alınmışdır). Qissələri hekayələrdən ayırmaq, fərqləndirmək lazımdır. S.Yıldırımına görə, Qurandakı qissə sözü hekayə terminindən fərqlənir. Çünki hekayə həyata keçirilməmiş, gerçəkləşməmiş hallar üçün istifadə edilən sözdür. Quran-ı Kərimdə isə qissə sözü gerçəkləşmiş və unudulmuş hadisələr mənasındadır (Suat, 1979: 38). Bir başqa sözlə qissələrin söylənməsində məqsəd, insanları hadisələrin keçdiyi zamana götürməklə dərs almalarını təmin etməkdir (Remzi, 2002: 38-39).

Batı dünyasında bir çox halda qissə mif termini ilə eyniləşdirilir. Belə ki, E.Fromm Əhdi-ətiqin qissələri üçün mif deyir. Avropa elm adamlarının düşüncə və qənaətlərinə uyğun olaraq E.Fromm da qissələri mif adlandırmış və dini kitablarda verilən qissələrin hər birini mifoloji mətn hesab etmişdir. Pozitivist olan və qutsal dini kitablara Allah kəlamı kimi baxmayan E.Fromm kimi alimlər təbii ki, bu fikirdədirlər. Bu miflərin hamısı insanlıq tarixinin ilk zamanlarına aid ibrətamiz mətnlər olub, ortaya çıxmalarında insanların sosial və təbii mühitlərindən əldə edilən təcrübələrinin də təsiri böyük olmuşdur. Maarifçilik dönməsinin başlaması ilə miflər dəyərini itirmir, əksinə onların dəyəri inanc materialı olmasına görə deyil, insanların özlərini anlamalarında simvolik mətnlər olmasına görədir. Miflərin bu funksiyası onların dəyərini daha da artırır. E.Fromm görə, dini kitablardakı mifoloji mətnlər insanların materialist və maddiyatçı bir düşüncəyə qurban getməməsi üçün olduqca önəmlidir. Çünki bugünkü Avropa insanının rifah dünyası zənginləşsə də, insani dəyərləri yoxsullaşmışdır. Bunun qarşısını ala bilmək üçün insanlığın təcrübəsi olan mifləri kənara atmamaq lazımdır. Müqəddəs kitablardakı peyğəmbər qissələri insanlıq tarixini hekayələşdirdiyi üçün qiymətlidir. Sonradan bu hekayələr Tanrıya sitayiş təbliğ etsələr də, dini inancın təməlini təşkil etsələr də, əslində hümanist dəyərləri ilə qiymətlidir (Karacoşkun, 2010: 81-82). Hər halda Avropa alimləri miflərə dini inanc yüklənmiş hekayələr kimi baxırlar. Onlara görə, miflər müstəqil düşüncəni, insanı buxovlayan bütleri qırmağı təlqin etdiyi üçün qiymətlidir. Monotesit dinlərin insanlıq üçün ən böyük faydası da qissələrlə verilən mesajın fərdi və sosial azadlığa xidmət etməsini saxlamaqdır.

Quran qissələrini nəzərdə tutan Ş.Gündüzə görə, mifoloji mətnlər “tarixin ilk dövrlərində çoxtanrılı və paqan ənənəsindən çıxan və bunların təsiriylə daha sonrakı dini və tarixi mətnlərə keçən, ancaq insanlığın inkişafı ilə paralel olaraq təsir gücü getdikcə azalan bir formadadır” (Gündüz, 2009: 16). Çünki Auguste Comteun müasir elmlərə istiqamət göstərən öngörməsi, yaxud qurğusuna görə, tarixi təcrübə nəticəsində gəlinəcək son nöqtədə sadəcə metafizik deyil, mifoloji hekayə və inanclar da öz təsir gücünü itirəcəkdir (Gündüz, 2009: 16). Bu subyektiv fikir daha sonralar genişlətilərək xristian dini mətnlərinin demifləşməsinə qədər

uzun bir yol keçmişdir.

İslam tarixçilərinə görə, tarix Hz.Adəmdən sonra peyğəmbərlər tarixi kimi davam etmişdir. Allah öz vəhyini insanlara tarixin hər dövründə elçiləri vasitəsilə çatdırmışdır. Göndərilən peyğəmbərlər insanları tək olan Allahın varlığını qəbul etməyə, daha öncəki peyğəmbərin haqq olduğunu bildirməklə vəzifələndirilmişdir. İçlərində müstəqil şəriət gətirənlərə Quran təbirincə ulul-əzm peyğəmbərlər deyilmişdir. Qissələr əsasən peyğəmbərlərin dinin təbliği üçün mübarizə və mücahidələrinin hekayətidir. Qissələrdə verilən əhvalatların bəziləri insanlara İslamdan öncə məlum olsa da bir çoxu yenidir. İslamdan və ya Kitab-ı Müqəddəsdən öncə bilinən mətnləri mif kimi dəyərləndirib, onları müqəddəs kitabların qaynağı hesab etmək, qissələri bu miflərin dini yansıması kimi görmək qissə mif, mif əfsanə, qissə əfsanə məsələsinə bəsit yanaşmağın nəticəsidir. Çünki səmavi dinlərin kitablarından öncə məlum olanlar da Allah kəlamıdır ki, hər dövrdə yeni bir anlama təqdim edilmişdir.

Peyğəmbərlərin Allah kəlamını insanlara çatdırmaqda çəkdikləri çətinliklər, çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün göstərdikləri davranış və mübarizələri qissələrin əsas məzmununu təşkil edir. Özəlliklə Hz.İbrahimin, Hz.Yusifin, Hz.Davudla, Süleymanın, Hz.Musa ilə İsanın və nəhayət, Hz.Məhəmmədin əxlaq və davranışları, əzm və səbrləri, bilgi və müdriklikləri xüsusi olaraq vurğulanmış, xalq ədəbiyyatı da bu qissələri əfsanə, nağıl janrında anlatmaqla onlara ikinci həyat vermişdir. Yaradılış, tufan, Cənnətdən qovulma, əbədi həyat, ilk günah, dünyanın sonu, ulduzlar, bürclər və s. haqqındakı qissələrin şumer, akkad, misir, babil, türk, yunan, çin, koreya, yapon, maya, hind, astek və başqa xalqların miflərinin səmavi kitablarda da olması bir alıntı, bir-birinə qaynaq olmasına görə deyildir, funksiyasının, metafizik fəlsəfəsinin fərqli olduğu insanlıq tarixinin kökü ilahi aləmə bağlanan formasına görədir. Yenə də demək lazımdır ki, Əhdi-ətiqlə Əhdi-cədidin, özəlliklə də Quranın əsas hədəfi insanlara ibrət nümunələri təqdim etməklə onları imtahana hazırlamaqdır. Təbii ki, Quran-i Kərimin bu məsələyə münasibəti birincilik, qaynaqlıq kimi məsələlərə aydınlıq gətirir: “Andolsun ki, onların (peyğəmbərlərin) qissələrində ağıl sahibləri üçün ibrətlər vardır. Quran, uydurma bir söz deyildir, ancaq o, özündən əvvəlkilərin təsdiqi, hər şeyin müfəssəl izahıdır, iman edən toplum üçün rəhmət və hidayətdir” (Yusif 12/111)

Yalnız əfsanələrdə deyil, dini nağıllarda da peyğəmbərlərin həyatı, yaşam tərzi, əxlaqları müfəssəl şəkildə təqdim olunur. Xüsusən, sehri nağıllardakı köməkçi obrazı, dini nağıllarda peyğəmbərlər və övliyalara dönüşmüşdür. Əfsanələrdə və dini nağıllarda iştirak edən əsas personajlar Quranda qissələri verilən peyğəmbərlər və dini şəxsiyyətləri əhatə edir. Təbii ki, Nuh, İbrahim, Musa, Davud, Süleyman, İsa, Yusif, Məhəmməd kimi peyğəmbərlərlə yanaşı, Xızır, İsgəndər, Loğman kimi aralık obrazlar, Hz.Əli, İmam Həsən, İmam Hüseyin, Kərbəla kimi dini şəxsiyyət və hadisələrin adlarını da çəkmək mümkündür. Quranda qissəsi olmayan Əhl-i Beytdən olan tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti, İslam dini uğrunda mübarizələri, göstərdikləri kəramətlər dini folklorda mühim yer tutur.

V.Y.Proppun aşağıdakı fikri folklorun dini qissələri əks etdirməsi baxımından önəmlidir: “Xalq əfsanələrində həm Əhdi-ətiq, həm də Əhdi-cədidə məxsus şəxslər iştirak edir... Ancaq Əhdi-ətiq süjetləri ilə xalq əfsanələrinin sadə müqayisəsi göstərir ki, onlarda adlar üst-üstə düşsə də, süjetlər bir-birinə uyğun gəlmir və Əhdi-ətiq xalq əfsanələrinin qaynağı deyil. Belə bir müqayisə göstərir ki, xalq nəinki Əhdi-ətiqi bilmir, hətta onun haqqında olduqca səthi və qarışıq təsəvvürlərə malikdir” (Пропп, 1998: 279). Ancaq Propp dini motiv və süjetlərin əfsanələrə, nağıllara həradan gəldiyini izah etmir. Əslində dini əfsanə və nağıllar birinci söyləyici tipi olan din adamlarından dinlənilərək sonradan əfsanə və nağıl janrına bürünmüş qissələrdir. Burada təbii ki, folklorun işləmə mexanizmini, söyləyici-dinləyici əlaqəsini, icra ortamını mütləq nəzərə almaq lazımdır. Folklor qissələrin yansımaları deyil, onun folklorik düşüncə, məqsəd baxımından yenidən işlənməsidir. Və bütün bunların təhkiyə mətni baxımından tək qaynağı Quran qissələridir.

6. Sonuc. Qissələrin mifik anlatılarla paralelliyi qutsalın, ezoterik olanın xalq yaddaşında təzahür şəklidir. Başqa sözlə vahid bir teoinformasiyanın mif, folklor variantlaşmasıdır. İlahi informasiyanın vəhy, mif və folklor variantları yanlış bir baxış açısıyla biri digərinin qaynağı, birinin digərinə təsiri, çevrilməsi kimi başa düşülmüş, dini, mifi, folkloru vahid informasiyanın ötürücüləri olduğu fikirdən uzaqlaşdırmaqla qutsalın düşüşünü, təhrifini deyil, avtohtonluğunu önə çıxarmışlardır. Təbii ki, mifi, mifologiyayı bilmədən qissələrin metaforasını, simvolik yorumunu başa düşməmiş mümkün kimi görünür. Çünki koqnitiv mənada mif əsrarəngiz hadisələrin, qeyri-adiliklərin izahıdır. İnsan zehni məlum olan və olmayan fenomenlərlə əlaqə qura bilmək üçün kosmosdakı bir çox şeyləri anlayışlara bağlayır. Ona görə də miflərin özünəməxsus qaydaları, qanunları, formaları, qavramları vardır. Bütün bunlar bizim şüurumuzda dünyanın simvolik əks-sədası kimi canlanır. Şüuraltımızda teoinformasiyanın daşıyıcısı olan mif telepatik olaraq bütün insanlar tərəfindən paylaşılır. Necə ki, yuxu insanın şüuraltındakı informasiyasının üzə çıxmasıdır, mif də oyanıq anımızda şüuraltının üzə çıxmasıdır. Özünəməxsus dünyagörüşü, dünyanı qavrama forması olan mif dini sistemlərdə olduğu kimi insanları həyata bağlayır, necə və hansı formada yaşamağı öyrədir. Dünyanı modelləşdirdiyi üçün insanlara davranış qaydalarını öyrədir, bununla da sosial institutları təsis edir, onları model rolunda təqdim edir və ənənəvi olan hər şeyin qorunmasına çalışır. Din isə dünyanı vahid bir gücə aid etməklə mifləri və folkloru tövhid inancı baxımından insanlıq tarixinin yaşadığı ibrətəməz hadisələr kimi dəyərləndirir. Burada folklorun əsas ideyası məhz profan dünya ilə qutsal aləm arasındakı əlaqəni sadə şəkildə sərgiləməkdir.

Qissə ilə mif, geniş mənada folklor münasibəti nə birinin o birinə qaynaqlıq etməsi, nə də qutsal kitabın uydurma kimi başa düşülən miflərlə heç bir əlaqəsi yoxdur, folklor mətnləri xalqın dini zəif bilməsinin nəticəsidir şəklində qurula bilməz. Bu inkarçılıq və ya birinin rolunu kiçiltmə, qutsal kitabları, özəlliklə də Quranı mifə bağlamaqla Allah kəlamının müqəddəsliyini şübhə altına almaqla da mümkün deyildir. Ən doğru yol mifin mesajı ilə qissələrin missiyasının ilahi mən-

şəli olması nöqtəsində birləşməsidir. Mifin, folklor mətnlərinin din, dinin də mif və ya folklor olmadığını bilmək araşdırmanın təməl metodologiyası, əsas prinsipidir.

ƏDƏBİYYAT

Aktay Yasin (1996). “Kuran yorumlarının hermenötik bağlamı”, İslami araştırmalar. C.9, Sayı: 1-4

Arslan Mustafa (2010). “İslam Kültüründə Mitolojik Tasavvurun İmkâni ve Sınırlı/Sızlıkları”, Bilim, Ahlak ve Sanat Bağlamında Çağdaş İslam Algıları Uluslararası Sempozyum Samsun 26-28 Kasım

Aydemir Abdullah (2000). Tefsirde İsrailiyyat. İstanbul: Beyan Yayınları

Bell Richard, Watt William Montgomery, Bell Richard L. (1970). Bells Introduction to the Quran. Edinburgh: University Press Edinburgh

Bratton Fred Gladstone (1995). Yakın Doğu Mitolojisi. Çeviren N.Muallimoğlu. İstanbul: M.Ü.İ.F.Y.

Bultmann Rudolf K. (1984). The New Testament and Mythology and Other Basic Writings. Augsburg Fortress Press.

Bultmann Rudolf K. (1953). Kerygma and Myth: a theological debate. London: SPCK

Bultmann Rudolf K. (1958). Jesus Christ and Mythology. New York & London: Charles Scribners Sons

Bultmann Rudolf K. (1970). Theology of the New Testament: Complete in One Volume. London: SCM Press

Daniel Norman (1956). Islam and the West. The Making of an Image. Edinburgh: University Press Edinburgh

Dodd Charles Harold (1938). History and the Gospel. New York: Charles Scribners Sons.

Dodds Adam (2009). “The Abrahamic Faiths? Continuity and Discontinuity in Christian and Islamic Doctrine”, EQ, 81(3), pp.230–253

Eliade, Mircea (2018). Mitlerin Özellikleri. Çeviren S.Rifat. İstanbul: Alfa Yayıncılık

Frazer Sir James. The Golden Bough: A Study in Magic and Religion. 12 volumes. 3rd edition. London: Macmillan and Co, 1906-1915

Gadamer Hans-Georg (1995). “Hermeneutik”, Hermeneutik (Yorumbilgisi) Üzerine Yazılar. Ankara: Ark Yayınları

Gusdorf Georges (2000). İnsan ve Tanrı. Çeviren Z.Özcan, İstanbul: Alfa Yayınları

Güler Mehmet Nuri (1998). “Kıssa ve Hukuk”, IV. Kuran Sempozyumu. Ankara: Fecr Yayını

Gündüz Şinasi (1998) “Kuran kıssalarının kaynağı Eski Ahit mi? Yapı, muhteva ve kaynak açısından Torah kıssaları”,

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 10, s.49-88

Gündüz Şinasi (2009). “Kutsal Hakkında Konuşmak: Dinsel Söylemde Mito”, Milet ve Nihal. İnanç– kültür–mitoloji. cilt 7, sayı 1

Hasanov Eldar (2014). “Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler”, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, C. 3, Sayı 4

[https://sorularlailslamiyet.com/“biz-her-millete-bir-peygamber-gond.](https://sorularlailslamiyet.com/“biz-her-millete-bir-peygamber-gond.”)

<https://www.frntr.com> > Genel Kültür > Alevi Kültürü

Jomier Jacques (1980). Tevrat; İncil ve Kuran. Çeviren S.Yıldız. İstanbul: Dergah

Yayınları

Karacoşkun Mustafa Doğan (2010). “Frommun Hümanistik Psikoloji Kuramı Bağlamında Peygamber Kıssaları”, Milet ve Nihal. İnanç– kültür–mitoloji. cilt 7, sayı 3 Eylül-Aralık

Kılıç Sadık (1993). Mitoloji. Kitab-ı Mukaddes ve Kuran-ı Kerim. İstanbul: Nil Yayınları

Kister M.J. (1988). «Legends in tafsir and hadith Literature: The Creation of Adam and Related Stories», in A. Rippon (ed.) Approaches to the History of the Interpretation of the Quran. London: Oxford

Ocak Ahmet Yaşar (2009). “İslâmın Temel İnançları Etrafında Oluşan “Mitolojik” Kültür: “İslâm Mitolojisi” yahut İslâm İlahiyatının İhmal Edilmiş Önemli Bir Sorunsalı (Bir “mise-en-question” Denemesi)”, Milet ve Nihal inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi cilt 6 sayı 1 Ocak-Nisan

Remzi Kaya (2002). “Kuran-ı Kerim Kıssaları ve Düşündürdükleri”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.11, sayı 2, Bursa

Suat Yıldırım (1979). “Kuran-ı Kerimde Kıssalar”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi, c.3, sayı 1-2, Erzurum

Tanyu Hikmet (1976). “Dini folklor veya dini-manevi halk inançlarının çeşit ve mahiyeti üzerinde bir araştırma”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Cilt XXI

Tökel Dursun Ali (2000). Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar: Şahıslar Mitolojisi. Ankara: Akçağ Yayınları

Töker Dursun Ali (2009). “Kutsal Metinleri Anlamada Mitolojinin Rolü”, Milet ve Nihal inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi cilt 6, sayı 1 Ocak-Nisan

Wildman Wesley, ed. (2018). «Rudolf Bultmann (1884–1976)». Boston Collaborative Encyclopedia of Western Theology. Boston: Boston University

Yazıcı Hüseyin (1998). “Hikaye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.XVII. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmalar Merkezi

Yeni Şafak, Aralık 18, 2012

Пропп В.Я. Легенда / Поэтика фольклора. Собрание трудов. М., Лабиринт, 1998, s.279

